

Олексій Струкевич (Вінниця)

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: НА МЕЖІ МІЖ «ІСТОРИЧ- НІСТЮ» ТА «НЕІСТОРИЧНІСТЮ»

Свого часу, розмірковуючи над роллю і місцем України у новій та новітній історії, відомий історик та громадський діяч І. Лисяк-Рудницький стверджував, «що центральна проблема в новітній українській історії — це постання нації, перетворення етнічноромовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»¹. На жаль, обставини розвитку української історіографії протягом багатьох десятиріч у підході до даної проблеми визначалися виключно положеннями соціально-економічної концепції у витлумаченні сутності національного, а крім того, не були вільними від тиску російського великодержавного шовінізму. Останній вимагав розглядати історію України, включаючи становлення українського соціуму як етносу, як нації, за влучним висловом Я. Ісаєвича, лише з телеологічних позицій спрямованості на «непо-рушну дружбу»² і т. п. Непродуктивність таких підходів і позицій ми можемо, з вершин сьогодення, побачити в усіх поодиноких роботах з даної тематики, які траплялися за радянського періоду³. Очевидно, саме тому авторам узагальнюючої праці про зародження, еволюцію та реалізацію української державної ідеї Смолій В. і Степанков В. змушені були відмовитися «від спокуси взяти за об'єкт дослідження весь комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості», зважаючи на сучасний рівень їх вивчення⁴.

Потреба у дослідженнях історичного буття українського народу в межах етнонаціональної парадигми актуалізована сьогодні не лише суспільно-політичною ситуацією в Україні. До наукових пошуків у визначеному напрямі нас спонукає і академічний принцип історизму — розгляду історичних подій та явищ своєї історичної епохи з урахуванням усіх історичних чинників. А погодьтеся, що для Людства, як і для європейців, у XVII–XVIII ст. першочерговими були не соціальні, а етнічні й національні суперечності. Принаймні, світ, у якому жили тогочасні, втім, як і сучасні народи, підпорядковувався дії не лише полюсів соціального антагонізму, але й етнічних і національних протидій та протиборств.

Недостача досліджень сутності етнічного та національного гальмує сьогодні дослідження й політичного буття народу, особ-

ливо такої його сфери як політичні орієнтації. Адже, як цілком аргументовано переконають вчені-суспільсьвознавці, етно-національна ідентичність є базовою стосовно усіх інших проявів самоусвідомлення індивідів чи соціумів⁵.

Абстрагуючись від етно-національного чинника, важко досліджувати й такі складові політичного буття як політичні інституції та політична взаємодія. На користь даного твердження наведемо міркування Л. Ребета про те, що держави взагалі ніколи не існувало. Завжди велася мова про французьку, англійську чи інші держави⁶.

Приступаючи до розгляду питання, задекларованого нами у заголовку, ми мусимо розмежувати ключові поняття, якими оперуватимемо, оскільки вони ще далеко не усталені та взаємно узгоджені. Під поняттям «народ» ми розумітимемо соціум безвідносно до стадії його соціоцивілізаційної еволюції: роду, племені, етносу, нації. Терміном «етнос» позначатимемо народ на тій стадії соціоцивілізаційної еволюції, що передує нації. «Націю» витлумачуватимемо як народ, що досягнув свого політичного усвідомлення і домігся чи домагається політичного самовизначення. З приводу можливих сумнівів стосовно доцільності штучного розмежування абсолютних, з погляду лінгвістики, синонімів «народ» та «етнос» (що в перекладі з грецької означає «народ»), ми зауважимо наступне. Так склалося, що в сучасній літературній мові (лексичним запасом якої як інструментом пізнання і послуговується історик), словом «народ» позначається і населення певної країни, і нижчі соціальні верстви — на противагу еліті, і соціуми з яскраво вираженими етнографічними ознаками. Під цим же словом у сучасному політичному дискурсі нерідко маються на увазі нації, як це, до речі, траплялося і у XIX ст. Пригадаймо відомий вираз, що застосовувався саме до процесів націостановлення у Європі: «весна народів». Нарешті, «народ» однокореневе з «рід». З огляду на вказану полісемію та однокореневість, дане слово вважаємо за доцільне використовувати саме для означення загального поняття, надавши терміну «етнос» функцію поняття одиничного, конкретизованого.

Основною складністю осягнення сутності етно-національної історії українського народу, ми вважаємо, є унікальний, у сім'ї європейських народів, його кількарізний перехід з розряду народів «історичних» до «неісторичних» і навпаки. Як відомо, такий поділ народів запропонував, свого часу, В. Гегель. І. Лисяк-Рудницький витлумачував їх відповідно як такі, що зуміли зберегти свою соціальну структуру протягом усіх етапів своєї історії цілісною або як такі, що втратили свої «репрезентативні верстви»⁷.

Втрата українським народом політичної еліти протягом XVI–XVII ст. перевела його до розряду «неісторичних». Такий народ, як

відомо, здійснює свій рух до нації від соціальних низів на етнічних та лінгвістичних засадах⁸. Проте ми не можемо не помітити того факту, що цей рух в Україні розпочинався не з нульової позначки. Адже народ зберігав свою духовну еліту, рекрутовану саме з неелітарних соціальних верств. Потреба протистояти етнічному та релігійному гнобленню, очолена блискучою когортою «релігійних полемістів» з одного боку, боротьба козаків за станову автономію, супроводжувана стихійним поривом мас до соціального визволення з іншого, історично дуже швидко підвели український народ до усвідомлення своєї єдності не лише у етнорелігійному контексті*, але й до усвідомлення єдності політичної. А таке усвідомлення уже традиційно вважають за первинну ознаку нації починаючи з Дж. Стюарта Мілля⁹.

До політичного усвідомлення своєї єдності український народ прийшов у середині XVIII ст., коли визріли всі необхідні умови для втворення нації. Такими всесвітньовідомий німецький соціолог М. Вебер вважав: а) наявність певних об'єктивних засад, які поєднують різних людей і відрізняють їх від інших; б) коли ці засади розглядаються як джерело спільних цінностей і тим самим створюють почуття солідарності з аутсайдерами; в) коли ця солідарність втілюється в автономні політичні інститути¹⁰.

Проте «лавиноподібне наростання національної свідомості» мало і свої історичні вади, які доволі швидко проявили себе, призвели до ослаблення напруженості ще незміцнілого чуття національної єдності. На думку історика, це було зумовлене тим, що ґрунтоване на ньому національне відродження відбувалося у різних сферах не синхронно і до того ж інверсійно: «не було в першу чергу культурним: воно почалося у військово-політичній сфері (козаччина) і лише на дальшій стадії перейшло у сферу культури»¹¹. Додамо, перейшло лише у XVIII ст., коли нація під тиском зовнішніх чинників втратила політичну ініціативу, і культура служила уже не стільки засобом відродження, скільки — оборони.

Разом з тим, ми не можемо стверджувати, що з початком Національної революції національне відродження було повністю позбавлене чинника культури. До того ж, що і Я. Дашкевич трохи вище політичну літературу кваліфікує як «могутній ідеологічний інструмент національного... змісту»¹². А отже вона не могла не впливати на учасників

* Її етнополітологи уже вважають за достатню умову для того, щоб народ вважати нацією, як наприклад Е. Сміт вважає євреїв ще до епохи модерного національного самоусвідомлення народів, яке розпочалося Великою французькою буржуазною революцією, а остаточно із можливого варіанту соціоцивілізаційної еволюції перетворилося у невідворотну тенденцію з часу «весни народів».

тих подій. Вважаємо, що вирішальну роль у підпорядкуванні культурного чинника військово-політичному зіграло опертя першого насамперед на релігійне протистояння. Така опора доволі швидко втратила свою дієвість, особливо після Переяславсько-Московської угоди з «єдиновірцями», а потім і підпорядкування московському патріархатові української церкви. Свою зловісну роль зіграло також ігнорування та фізичне винищення носіїв культури у період воєнних лихоліть.

Через соціально-психологічну втому народу постійними воєнними діями, багатьма невдачами та поразками, як у рамках Національної революції, так і руїни громадянської війни поступово вичерпав себе і військово-політичний чинник.

Але головну роль у ослабленні напруженості національних почуттів, з нашого погляду, зіграв природноісторичний процес витворення українським народом власної політичної еліти. Підкреслимо, що цей процес лише ослаблював чуття національної єдності, витворюючи одночасно еліту — головного носія цього почуття у майбутньому. Підкоряючись закону монополізації влади і засобів виробництва у своїх руках, еліта обмежувала козацтво та посполство у проявах особистої свободи, політичної спроможності, культурної і господарської активності — тих чинників, які етнополітологи-модерністи вважають одними з вирішальних у витворенні новітньої нації¹³.

Проте ми ведемо мову про домодерну націю, яка, швидко промайнувши етап демократичної єдності, мала себе утвердити витворенням власної еліти. Цей аспект в українському націотворенні ми вважаємо визначальним тому, що головним показником сформованості нації, як і будь-якої складної системи, є її функціонування як саморегульованої системи та здатність витворювати ті складові елементи, які цій системі необхідні.

Процес витворення національної політичної еліти накладався на процес втрати Україною-Гетьманщиною суверенності та все більшого обмеження автономності. Це відбувалося під тиском російської політичної еліти, що натхненна Петром I, заповзялася вибудовувати власну націю шляхом бюрократичної інкорпорації. Для української еліти за тих умов, коли їх соціально-політичне та економічне становище було захищене не особистими правами, а «правами і вольностями Війська Запорозького», настав час захисту «національних інтересів» як запоруки реалізації інтересів приватних. Саме таку ідею з трибуни останнього старшинського з'їзду 1763 р. проголошував невідомий оратор: «Заради любові до Вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі, об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши усі пристрасті та партикулярні

користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків та добробуту»¹⁴.

Природно, що в ході такого протистояння все більше викристалізувалася ціла низка проявів національної ідентичності. Безумовною складовою національної ідентичності, особливо у західній моделі, виділяють територіальну ідентичність. Зокрема, О. Бочковський розглядав територію як одну з трьох найістотніших об'єктивних ознак нації¹⁵. А В. Старосольський, хоча і був прихильником втілення іншої соціально-політичної моделі, теж наголошував, що коли мова заходить про територію як чинник формування національної свідомості, то справа полягає у відношенні нації до неї — до території¹⁶.

Формування чуття нерозривної єдності народу зі своєю землею ми можемо виявити у творах військових канцеляристів, «роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської...» — передає свої почування С. Величко від побаченого у Волині, Галичині, Замості¹⁷.

Чуття єдності народу з територією на тому рівні, коли вони сприймаються належними один одному, демонструє нам псевдо-Кониський уже самою назвою твору «Історія Русів або Малої Росії», якою повністю ототожнює як територію, так і народ, що на ній проживає. Він же її називає «власною природною землею» або «істинною»¹⁸. Чуття територіальної ідентичності автори фіксують і вказівками на нероздільність народу й території у історії і навіть у необмеженому ніякими історичними подіями — від Ноевого потопу — часі. Так, С. Величко землі, на яких живуть українці, зображає як «достеменно наші зі стародавніх часів»¹⁹; або землі, на котрих «шляхетно уроджені козаки» «мешкають від давніх часів з предків своїх»²⁰. Автор «Історії Русів» запевняє, що земля, на якій вони живуть, належить їм «од часів Вавілонського змішання мов»²¹. Щоб підкреслити вагомість даних зауважень, звернемо увагу на той факт, що поляків на їх власних етнічних територіях автори зображають прибульцями, загарбниками чужих територій²².

Наступним проявом територіальної ідентичності нації є прагнення чітко визначити, демаркувати свою територію. Поряд із поширеною і слабо окресленою у просторі вказівкою на обидва береги Дніпра, які лежать «в нашій європейській стороні»²³, автори дають і набагато конкретніші орієнтири. Зокрема, кордон між Україною і Польщею

чітко визначає Г. Граб'янка: «Його слід прокласти... від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря, від гирла Дністра на Очаків до лиману»²⁴. Згадує полковник і про межі України аж до Сяну та Вісли, куди збирався відновити Україну Б. Хмельницький²⁵. Практично такий самий кордон визначав і автор «Історії Русів» у викладеному ним «Зборівському Трактаті»²⁶. Чіткі географічні кордони етнічних територій фіксує і С. Величко²⁷.

Чуття єдності з етнічною територією авторами витворюється і у ставленні до рідного краю як до унікального з притаманними лише йому «священними» місцями шаноби і захоплення. Так, у білоцерківському універсалі Б. Хмельницького ми зустрічаємо характерний для даного контексту уривок: «А ця земля — предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням»²⁸. «Святим градом» називає Величко Київ²⁹, а трохи згодом додає, що місто Київ «є так само як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому почивають божі угодники»³⁰.

Окремі географічні об'єкти автори перетворюють у символи героїзму власного народу. Зокрема Інокентій Нерунович, викладач Київської академії, Хотин розглядає як символ українсько-козацької «слави», «відважного серця»³¹. Там само зображає Хотин і професор Харківської словено-латинської колегії Стефан Вітинський³². Символічного значення набувають і Жовті Води, Корсунь як знаки перших перемог у Визвольній війні над польським військом³³.

Чуття єдності території народу автор «Історії русів» передає через вказівку на зв'язок між геополітичним становищем етнічної території та історичною долею й вдачею народу: «міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був в огні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах»³⁴. У даному контексті показово, що псевдо-Кониський первинним чинником Переяславської угоди України з Москвою вважає саме геополітичне становище, а вже потім одновірство, одноплемінство. Вустами Б. Хмельницького автор стверджував, що «саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної до укріплення, робить з нас гралище долі і сліпих випадків», а тому «протекція» «майже неминуча»³⁵.

Зображення народу у його єдності з територією у працях військових канцеляристів XVIII ст. має ще одну дуже вагому грань. Мову

поведемо про виключне право народу користуватися ресурсами та плодами власної землі. Чітке усвідомлення цього ми зустрічаємо у «Проханні малоросійського шляхетства». Старшинський з'їзд грудня 1763 р. недвозначно зафіксував, що «ніхто з іноземних і прийшлих людей не має ніякого права до приведення у чини і до нагороджування селами і землями, але всі такі авантажі мають отримувати природні знатні і заслужені малоросійські люди»³⁶. Дану тему розвиває й пункт «Про виплату боргів малоросійському народові». Вказавши, яким чином народ страждає від «безоплатного утримання... шести драгунських полків, генералітету, аптеки і глухівського гарнізону», а крім того, від багаторічного утримання армій у ході воєн, які вела у XVIII ст. Росія, старшини завершили пункт наступним чином: «Але якщо і доведеться армійським вашої величності полкам та іншим військам для яких-небудь потреб просуватись Малою Росією чи квартирувати в ній, то щоб все на готові гроші куповано було»³⁷.

Завершуючи розгляд даного питання, зауважимо, що і сам факт зосередження історичного опису у межах етнічної території теж є свідченням на користь сформованості національно територіальної ідентичності³⁸.

Наступною складовою національної ідентичності є ідея «patria», «батьківщини», «вітчизни». Дані синонімічні категорії розглядають як поєднання понять етнічної території із тереном поширення витвореного народом політичного ладу. Протягом постмазепинського періоду першими до даної теми звернулися військові канцеляристи. У своїх творах ідею Батьківщини вони наповнювали як етнічним, так і національним змістом. Етнічність ми можемо спостерігати на тих прикладах, коли Вітчизну розглядають як «матір нашу Малоросійську», котра «викохала у своєму лоні» малоросійський народ, що народ цей складається з братів, що в кожному з його представників тече «рідна кров». Наведені для прикладу образи засвідчують наявність етнічних підходів до витлумачення сутності поняття «Батьківщина», ґрунтованих на уявленнях про народ як про велику родину³⁹. Саме такий підхід ми бачимо у одному із уривків С. Величка: «Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої!» — вигукує автор, обурений діями «Гетьманів-василолюбців», «чварних войовників», «руйнівників вітчизни»⁴⁰.

Звернемося до історичних документів офіційного характеру другої половини XVIII ст. дає підстави стверджувати, що поняття «Вітчизни» насамперед пов'язується із політико-правовими проявами суспільного життя. Звернемося до промови невідомого оратора «Про покращення становища Малоросії» (так її називали редактори «Київської старовини» 1882 р. сам же автор вів мову «про покращення становища

люб'язної нашої Вітчизни»). Відновлення її порядків і добробуту оратор пов'язував, насамперед, із політико-правовими чинниками. Зокрема, він пропонував запровадити «сейми або генеральні ради», на яких вирішувати всі спільні і найважливіші справи, здійснити судову реформу, кодифікувати закони, реформувати козацьку армію⁴¹.

Як доводять теоретики, зайняті пошуками закономірностей націостановлення, ідея батьківщини «потребує принаймні кількох спільних регулювальних інституцій, які виражатимуть спільні політичні почування та цілі»⁴². Протягом часу після смерті Івана Скоропадського можна спостерігати посилювані чи послаблювані, але постійно чинні настрої, спрямовані на збереження правової і політичної окремішності як окремих інститутів, так і політичної системи в цілому. Усі історичні нагоди українські старшини, підкреслимо, як соціальна верства, використовували не для того, щоб інтегруватися у російську політико-правову систему чи просити запровадження її принципів та норм в Україні, а щоб зберегти і розвинути свої.

На фоні старшин як верстви виступали і окремі її представники, чи й групи «інтеграціоністів». Проте, до 1767 р. такі становили меншість. Принаймні, підсумовуючи результати виборів того року, Г. Полетика констатував: «що деякі з Малоросійського шляхетства бажають пристати до нових законів, та це сильним бути не може, тому що окремішне бажання не становить загального». Автор далі уточнює, що на той час «ні десята доля на те не погодилася; двох лише полків, тобто Чернігівського і Ніжинського шляхетство на те погоджується, Переяславського частково, а проти того, всіх полків шляхетство, міщани, козаки і духовний чин просять утвердження старих»⁴³. Принагідно зазначимо, що заявлене Г. Полетикою узгоджується з висновками сучасних дослідників цього питання⁴⁴.

Звернувшись до питання консолідації навколо політичних інституцій, ми бачимо, що протягом 20–50 рр. найзначущішою сприймається інституція гетьманства. Протягом 60-х рр. спостерігається прагнення розбудувати власну політичну систему за рахунок Генеральної Ради або Сейму, трибуналу як найвищої судової інстанції, розділення судової і виконавчої влади на окремі гілки, що зафіксовано у зацитованих нами «Промові» та проханні. І навіть якщо Г. Полетика заперечував необхідність для України інституту гетьманства (а разом з тим й інституту малоросійського генерал-губернаторства) він всеодно наполегливо захищав українські інституції у межах шляхетської республіки, над якими, відповідно до «малоросійських прав», «влада єдино належить Государям, а крім них нікому»⁴⁵. Тут він, без сумніву, висловлював загальне переконання старшин, які поза політичною системою Гетьманщини легітимною стосовно неї сприймали лише

інституцію імператора. «А не ты республикою повелеваешь мною», — вигукує С. Дівович від імені Малоросії в обличчя персоніфікованій Великоросії⁴⁶.

Показовою у контексті захисту політичних інституцій Гетьманщини є контраргументація Г. Полетики на пропозиції другої Малоросійської колегії стосовно модернізації магістратів. Лубенський депутат заперечує, зокрема, доцільність переймання з німецьких магістратів їхніх посад та регламенту: «А що стосується до заснування магістратських чинів і порядків, то малоросійські магістрати, не запозичуючи від німецьких, мають їх у себе. І один Київський магістрат може служити їм зразком, в якому якщо не кращі, то, звичайно, не гірші від магістратів німецьких міст установи, узгоджені до того ж з правами і звичаями народними»⁴⁷.

Так само наполегливо Г. Полетика захищає і проявляє солідарність із консолідацією старшин навколо власної системи права та судових органів. Депутат у «Запереченні» норму березневих статей: два козаки третього суди мають — розтлумачує як вимогу «щоб в суди їх (козаків — О. С.) ні Боярин, ні Воєвода Російські втручатися не могли», навіть за відсутності старшин. Він активно захищає українські правові норми і судочинство від звинувачень з боку другої Малоросійської колегії, котра наявність судового змагання, апеляцій сприймала як «непорядок»: «але я бажав би, щоб колегія мені сказала, в яких і найкраще запроваджених державах і землях немає таких зловживань? Де ябедники не користуються кривими прав витлумаченнями? Де вони законів один на інший не наводять і не цитують?» Те ж саме він стверджує стосовно українських законів: «Що ж та Колегія каже, ніби “право Малоросійське недосконале”, то я хотів би знати, про які землі сказати можна, що вони мають у всьому досконале і ніякого покращення не потребує право»⁴⁸.

Консолідуючись навколо інституцій «державного організму несурверенного типу»⁴⁹, а тому постійно наштовхуючись на різноманітні прояви зазіхання російського чиновництва та офіцерства, українська політична еліта постійно поставала перед питанням «який національний суб'єкт має стати носієм державної влади» у Гетьманщині?⁵⁰ Питання, яке в умовах повноцінного державного життя етносу і не усвідомлюється (а коли уже й усвідомлюється, то не актуалізується), а реалізується природноісторично, в умовах України-Гетьманщини XVIII ст. потребувало довільного усвідомлення. І воно відбувалося у формулюванні, подібному до тези В. Старосольського «нація природний носій влади в державі»⁵¹. Такий підхід ми можемо проілюструвати за допомогою уривків з «Історії Русів». Її автор до них же реконструйованих текстів Зборівського та Гадяцького договорів вклю-

чає думку, що гетьман має обиратися «чинами і військом з-поміж себе»⁵², «не допускаючи чужинців»⁵³. Як юридичну норму, що вимагала обрання «на всякий військовий чин в малоросійські старшини» «із тутешніх родимців», фіксували «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁵⁴.

З призначенням у малоросійські чини «іноземних пришельців» не погоджувалися і старшини при складанні «Прохання малоросійського шляхетства 1763 р.»⁵⁵ Серед наказів малоросійським депутатам 1767 р. ми зустрічаємо й такі, де шляхетство домагалось обирати суддів «із поміж себе»⁵⁶, або розсуджуваними бути від «своїх Малоросійських Старшин»⁵⁷. Вважаємо такі формулювання доволі промовистими, особливо з огляду на той тиск, який на них чинився малоросійським генерал-губернатором у ході виборчої кампанії 1767 р.⁵⁸

Багато із концептуальних підходів до витлумачення сутності нації ґрунтуються на визнанні нації як політично організованого і свідомого своєї політичної мети етнокультурно визначеного соціуму. Простіше кажучи: нація це етнокультурна спільність доповнена усвідомленням своєї етнополітичної окремішності⁵⁹.

Прояви усвідомлення окремішності політичних інтересів ми зустрічаємо і в літературі військових канцеляристів. Зокрема, С. Величко у листі запорожців до Богдана Хмельницького з приводу переяславських подій застерігає аби у «пакті» «не було чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам та вольностям»⁶⁰. Не сприймає Величко Андрусівського перемир'я, умови якого називає корисними для обох монархів, але кривдою для козаків. Разом із вічним миром він розглядає їх як прояв захисту виключно московських і польських інтересів⁶¹. Тема окремішності політичних інтересів ще чіткіше окреслена наприкінці XVIII ст. у «Історії Русів». Підкреслюючи, що жоден із сусідів України не проїнятий потребою захисту її інтересів, він устами, наприклад, Б. Хмельницького стверджує, що коли народ руський є нещасливий, то «нещасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою»⁶².

Складовою національної ідентичності, на думку етнополітологів, неодмінно виступає історичний міф «націоналізуючи» народ, етнічну територію та час, конструюючи національну історію⁶³. Усвідомлюючи свої соціально-політичні й соціально-економічні інтереси старшини шукали засобів їх легітимації. У даній справі вони ніяк не могли опертися на історичну літературу церковних ієрархів XVII ст. Як вважав М. Грушевський, «славнозвісний “Синопис” залишився на

всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини»⁶⁴.

Ніяк не співпадала з потребами «нової шляхти» й історична картина Самовидця. Історія боротьби за визволення з-під польського ярма, на думку М. Грушевського, змальована Р. Ракушкою-Романовським «холодними, недобррозичливими, песимістичними тонами». І це тоді, коли від історичних творів старшинам «потрібна була апологія... апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти»⁶⁵. Оскільки за допомогою твореної картини історичного минулого військові канцеляристи, старшини намагалися обґрунтувати сучасні їм потреби та інтереси, ми використовуємо поняття «історичного міфу»⁶⁶, розглядаючи його як складову методу історичного легітимізму⁶⁷.

Насамперед помітно, що звернення до історії автори використовують для утвердження почуття національної гідності. Так, С. Величко зразу ж підкреслював, що наші «козацько-руські предки» «так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами»⁶⁸. Те ж саме стверджував і Г. Граб'янка. Згадавши про «богоданого проводиря Моїсея», «Навуходносора щонайпершого на землі по славі», про Кіра, Олександра Македонського, Августа, Дмитрія «князя московського» лубенський полковник запевняв: «але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться»⁶⁹.

Використовуючи історичне полотно, представники соціальної верхівки, хоча і не творили концепції «національного характеру», «спільного народного духу» (як це всередині XVIII ст. робили Ж.-Ж. Руссо та Ш. Монтеск'є) незважаючи на добру ознайомленість з творами французьких просвітителів⁷⁰. Вони все ж таки підкреслювали ряд рис, які формували у читача шляхетний образ представника українського суспільства та прищеплювали таким чином співвітчизникам ряд громадянських чеснот: патріотизм, вільнолюбство, мужність, терплячість, вірність присязі, готовність служити Вітчизні заради «загального добра», миролюбність та ін.

Твореному у XVIII ст. історичному міфу був притаманний і прийом гіпергероїзації, характерний для ранніх форм національного самоусвідомлення. Зацитуємо для прикладу вигук псевдо-Кониського: «І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів Руських і їх посполитого рушення?»⁷¹

Включаючи до свого аналізу посилання на відверто емоційні оцінки, що, взагалі-то, не є типовим для історичного дослідження, ми виходимо із думки І. Лисяка-Рудницького про те, що «національна

свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення»⁷².

Зайвим доказом на користь національності історичного міфу служить характер використання фактів з історичної минувшини. «Націоналістів, — стверджує Е. Сміт, — цікавить не дослідження “своєї” минувшини задля неї самої». Ставлячи перед собою не академічні, а соціально-політичні цілі, козацькі публіцисти підходили до історії вибірково. Для них було важливо «не тільки пам’ятати певні речі, а й забути про інші». При недостатчі історичних фактів, вони їх подекуди намагалися «реконструювати» і навіть вигадати⁷³. Найпоказовішим прикладом у даному аспекті ми маємо замовчування або применшення масштабів поразки під Берестечком, творення маси неаутентичних листів, промов, замовчування дійсних та вигадування «потрібних» пунктів договорів, як це, наприклад, робить Г. Полетика стосовно умов Зборівського договору, запевняючи, що там був зафіксований пункт про право старшини «у містах та повітах королівства Польського» жити як шляхті⁷⁴.

Історичний міф періоду формування національної ідентичності не може не торкатися питання про роль народу як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному житті. Це зумовлено тим, що усвідомлення національного інтересу, його окремішності, неминуче підводить до питання, про визначення суб’єкта власного політичного процесу. Протягом XVIII ст. ми бачимо наростання тенденції до утвердження аристократичної республіки, де роль суб’єкта активно перебирала на себе нова шляхта. Але несuverенність українського політичного тіла спонукала козацьких адміністраторів, військових канцеляристів шукати опори у найширших соціальних верствах. І хоча старшини (як покаже наступний хід подій) так і не вдалися до мобілізації народу для активних дій і навіть не намагалися це робити, все ж вони стали доволі активно розглядати його як об’єкт автономістських сподівань і «риторичний суд останньої інстанції»⁷⁵. Це, своєю чергою, призвело до зображення народу у літературі військових канцеляристів як чогось цілісного, всеохопного. Центральним питанням ставлення до народу з позицій національної ідентичності є, на наш погляд, зображення співвітчизників вершителями долі як власної, так і інших народів, держав, творцями самої історії.

Сприйняття народу суб’єктом історичного процесу фіксується С. Величко у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького, де гетьман мусить пояснювати народові, чому він із запорожцями «почали теперішню війну з поляками без відома й ради нашої всенародної»⁷⁶. Твердо заперечує автор і поширений тоді погляд, що козацтво засноване нібито польськими королями: «Стосувалося це до примно-

ження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва»⁷⁷. Яскравим підтвердженням сприйняття С. Величком суб'єктності народу є обурення з приводу того, що «з'їхавшись за Смоленськом у якомусь селі Андрусові», поляки й росіяни обійшлися з українцями як з «безсловесною і нічого не тямлючою худобою»⁷⁸. Суб'єктивність українців фіксується Величком (як і усіма іншими авторами) підкресленням того факту, що народ «доброхотно прихлявся» до князівства Литовського, королівства Польського, православного монарха, за формулюванням Г. Полетики, «як вільний до вільного, як рівний до рівного», а не був ним завойований.

Історичний міф представники української еліти використовували і для обґрунтування права України-Гетьманщини на самостійне політичне життя. Так, С. Дівович у «Розмові Великоросії з Малоросією» зразу ж підкреслював, що Україна «здавна» живе «своїми вождями»⁷⁹. Автор «Історії Русів» теж чітко розділяв «Роксоланів, Росів» — нащадків Іафетових по князю Русу, і «Московитів, Москів» — по князю Мосоку⁸⁰. В обох випадках історичний «факт» наявності власного політичного проводу у древності використовувався для легітимізації права на сучасне окремішне політичне становище Гетьманщини.

«Історичними заслугами» перед імператорським тронем обґрунтовували справедливість домагань на збереження «прав і вольностей» Гетьманщини у майбутньому і українські депутати катериненської законодавчої комісії, коли 1768 р. подавали імператриці відповідне прохання⁸¹.

Наведених прикладів, вважаємо, вистачить, щоб переконатися: національна ідентичність української еліти та захист ними своїх соціально-політичних інтересів вибудовувалися насамперед методом історичного легітимізму. До висновків про історичний легітимізм як складову політичного інструментарію української еліти XVIII ст. у своїх областях дослідження прийшли й інші історики. Зокрема, — В. Кравченко, стверджує, що автономісти України-Гетьманщини у другій половині XVIII ст. «виступали під гаслами історичного легітимізму»⁸². Як один зі способів захисту новою шляхтою «державного устрою Гетьманщини» розглядає З. Когут витворену канцеляристами та старшинами козацької адміністрації «козацьку історичну міфологію»⁸³. Така ж міфологія, на думку М. Павлиша та С. Єсельчика, є ні чим іншим як проявом історичного легітимізму⁸⁴.

Вважаємо такі висновки значущими з огляду на сутність та особливості періодизації українського національного руху. Адже якщо методом захисту національних, а серед них насамперед суспільно-політичних інтересів був історичний легітимізм, то перед нами варіант

національно-визвольного руху та соціальна модель «історичного народу», якщо методом виступали етнокультурні та лінгвістичні прийоми, то ми маємо справу з рухом та моделлю «неісторичного народу»⁸⁵. Внаслідок скасування автономії та наростання серед еліти чисельної переваги інтеграціоністів над автономістами саме у останній іпостасі «неісторичності» українці увійшли у ХІХ ст. — час активного формування сучасних націй. Сучасні історики також чітко виокремлюють у національному розвої українців визначені чеським етнологом М. Грохом три етапи, характерні для «малих» європейських націй: академічний, митецький, політичний⁸⁶.

Разом з тим, ніхто, навіть ті, що розглядають український народ як «неісторичний» — ніхто не заперечує, що початки «Національного risorgimento 19 століття» «лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних постатей первісно вийшла з нащадків козацької старшини»⁸⁷, що на всіх етапах національний рух звертався у своїх наукових пошуках, черпав своє митецьке натхнення та політичне завзяття саме у періоді Української козацької держави.

Сучасні дослідники одноголосні також у визначенні початку «академічного» етапу: «кінець ХVІІІ ст. — початок ХІХ ст., від скасування української автономії до праць Д. Бантиш-Каменського, М. Марковича та М. Максимовича включно»⁸⁸. У такому випадку час, протягом якого українська автономістськи налаштована еліта захищала свої інтереси за допомогою історичного легітимізму, хронологічно прилягає до початку академічного етапу. Вони навіть взаємно перекриваються з огляду хоча б на час створення «Історії Русів», а особливо, якщо кінцевою хронологічною датою політичної автономії вважати дату скасування гетьманства в Україні. Врешті, й щойно зацитований нами Р. Шпорлюк визнав, що «в останні десятиріччя автономного існування “Малоросії” її права почали захищати в сенсі сучасного націоналізму»⁸⁹.

Оскільки український народ протягом ХVІІ–ХVІІІ ст. двічі здійснив соціально-структурний перехід зі стану народу «неісторичного» до «історичного» і навпаки, то ті два варіанти, якими здійснювався національно-визвольний рух у Східній Європі протягом ХІХ ст., в Україні-Гетьманщині протягом ХVІІІ–ХІХ ст. один одного замінили.

Такі висновки дозволяють нам, принаймні у вигляді гіпотези, стверджувати, що український національний рух, котрий призвів до формування сучасної української нації розвивався не за три-, а чотириетапною моделлю, оскільки згаданим етапам в Україні-Гетьманщині і за часом, і за родинною наступністю поколінь-учасників передували етап елітарний, етап історичного легітимізму.

- ¹ Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // І. Лисяк-Рудницький Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 21–22.
- ² Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1995. — Вип. 2. — С. 6.
- ³ Наприклад: Гуслистий К. Українці. Нарис етнічної історії українців. — К., 1964; Його ж: До питання про утворення української нації. — К., 1967.
- ⁴ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 6.
- ⁵ Лісовий В. Етнос і нація // Вісник АН України. — 1993. — № 10. — С. 47–50.
- ⁶ Ребет Л. Теорія нації. — Мюнхен, 1955. — С. 76.
- ⁷ Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. — С. 18.
- ⁸ Скельчик С. Пробуження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн, 1994. — С. 28.
- ⁹ Милль Дж. Стюарт. Представительское правление. — СПб., 1907. — С. 275; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998. — С. 96.
- ¹⁰ Сутність концепції М. Вебера подано за: Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998. — С. 97.
- ¹¹ Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 72.
- ¹² Там само.
- ¹³ Ребет Л. Теорія нації. — Мюнхен, 1995. — С. 26.
- ¹⁴ Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 121.
- ¹⁵ Бочковський О. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958. — С. 31.
- ¹⁶ Старосольський В. Теорія нації. — Відень, 1992. — С. 26.
- ¹⁷ Величко С. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 27.
- ¹⁸ Історія Русів. — К., 1991. — С. 104, 111.
- ¹⁹ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 79.
- ²⁰ Там само. — С. 292.
- ²¹ Історія Русів... — С. 36.
- ²² Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 79.
- ²³ Величко С... — Т. 1. — С. 129.
- ²⁴ Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 106.
- ²⁵ Там само. — С. 69.
- ²⁶ Історія Русів... — С. 139.
- ²⁷ Величко С. Літопис... — С. 79, 83.
- ²⁸ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 79.
- ²⁹ Там само. — Т. 2. — С. 144.
- ³⁰ Там само. — С. 262.
- ³¹ Нерунович І. Милість божа // Марсове поле. — К., 1989. — С. 211.
- ³² Вігинський С. Епінікіон // Марсове поле... — С. 255.

- ³³ Нерунович І. Милість божа // Марсове поле... — С. 217; Плиска М. Сказання про Малу Росію і про біди, які в ній були // Марсове поле... — С. 299; Іван (священник). Героїчні вірші // Марсове поле... — С. 308.
- ³⁴ Історія Русів... — С. 34.
- ³⁵ Сміт Е. Національна ідетичність. — К., 1994. — С. 21.
- ³⁶ Величко С. Літопис... — Т. 2. — С. 29.
- ³⁷ Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 120–125.
- ³⁸ Сміт Е. Названа праця. — С. 19.
- ³⁹ Сміт Е. Названа праця. — К., 1994. — С. 21.
- ⁴⁰ Величко С. Літопис... — Т. 2. — С. 29.
- ⁴¹ Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 120–125.
- ⁴² Сміт Е. Названа праця. — С. 19.
- ⁴³ Из паперів Григора Андрійовича Полетики. 1767 року // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 142.
- ⁴⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 123.
- ⁴⁵ Полетика Г. Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 82.
- ⁴⁶ Девович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 395.
- ⁴⁷ Полетика Г. Возражение... — С. 85.
- ⁴⁸ Там само. — С. 75, 77, 78.
- ⁴⁹ Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка –2000. — 1998. — Вип. 27–28. — С. 192.
- ⁵⁰ Старосольський В. Названа праця. — С. 103.
- ⁵¹ Там само. — С. 102.
- ⁵² Історія Русів... — С. 139.
- ⁵³ Там само. — С. 193.
- ⁵⁴ Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 44.
- ⁵⁵ Прошение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ⁵⁶ Наказы малороссийским депутатам... — С. 15.
- ⁵⁷ Там само. — С. 26.
- ⁵⁸ Когут З. Названа праця. — С. 116–128.
- ⁵⁹ Лисяк-Рудницький І. Названа праця. — С. 21–22.
- ⁶⁰ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 134.
- ⁶¹ Там само. — Т. 2. — С. 53, 143–145.
- ⁶² Історія Русів... — С. 184.
- ⁶³ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 76.
- ⁶⁴ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991–1992. — Число 3–4; 1–4. — С. 118.
- ⁶⁵ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення // Там само. — С. 106.

- ⁶⁶ Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 68.
- ⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Названа стаття. — С. 17–18.
- ⁶⁸ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 26.
- ⁶⁹ Граб'янка Г. Літопис... — С. 12.
- ⁷⁰ Литвинова Т. Громадська думка України другої половини XVIII — першої половини XIX століть: Григорій і Василь Полетики. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 152.
- ⁷¹ Історія Русів... — С. 75.
- ⁷² Лисяк-Рудницький І. Названа стаття. — С. 28.
- ⁷³ Сміт Е. Названа праця. — С. 134.
- ⁷⁴ Полетика Г. Историческое известие // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 149.
- ⁷⁵ Сміт Е. Названа праця. — С. 21.
- ⁷⁶ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 80.
- ⁷⁷ Там само. — С. 56.
- ⁷⁸ Величко С. Літопис... — Т. 2. — С. 143.
- ⁷⁹ Девович С. Разговор... — С. 384.
- ⁸⁰ Історія Русів... — С. 38.
- ⁸¹ Прошение Малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. — К., 1889. — С. 179–180.
- ⁸² Кравченко В. Названа праця. — С. 27.
- ⁸³ Когут З. Названа праця. — С. 63.
- ⁸⁴ Єсельчик С. Названа праця. — С. 35–36.
- ⁸⁵ Лисяк-Рудницький І. Названа стаття. — С. 17.
- ⁸⁶ Там само. — С. 37.
- ⁸⁷ Там само. — С. 19.
- ⁸⁸ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть. — Слово. — 1991. — Ч. 25. — С. 3; ч. 26. — С. 4–5; Єсельчик С. Названа праця. — С. 38.
- ⁸⁹ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 11. — С. 80.